

STAN I POTRZEBY BADAŃ NAD ZAMKAMI W POLSCE I KRAJACH SĄSIEDNICH. UWAGI UMIARKOWANEGO OPTYMISTY

W dniach 23-25 września 2024 roku odbyła się we Wrocławiu Międzynarodowa Konferencja Kastellologiczna „Stan i potrzeby badań nad zamkami w Polsce i krajach sąsiednich”, zorganizowana przez Komisję Archeologiczną PAN Oddział we Wrocławiu, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Instytut Archeologii i Etnologii PAN we Wrocławiu. Wydarzenie było także objęte Patronatem Honorowym Marszałka Województwa Dolnośląskiego Pawła Gancarza.

Celem przedsięwzięcia była prezentacja najnowszych wyników badań nad zamkami w średniowieczu i w czasach nowożytnych, a także przegląd najbardziej obiecujących metod badawczych oraz kierunków rozwoju kastellologii z perspektywy archeologów, historyków, antropologów kultury oraz historyków architektury i sztuki. Ze względu na uwarunkowania historyczne rozwoju terytorialnego Królestwa Polskiego i Pierwszej Rzeczypospolitej oraz przesunięcia granic po II wojnie światowej w obrębie współczesnej Polski znalazły się liczne regiony historyczne o średniowiecznych korzeniach, tworzące dziedzictwo kulturowe o wyjątkowym bogactwie. Oprócz Królestwa Polskiego składają się na nie między innymi fragmenty Wielkiego Księstwa Litewskiego, Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, Państwa Krzyżackiego, Księstwa Pomorskiego, Ziemi Lubuskiej, Nowej Marchii, Łużyc i większość Księstw Śląskich. Pragnieniem organizatorów konferencji było wydobyć swoje wielogłosu badaczy nie tylko w oparciu o problematykę regionalną, lecz także w szerszym ujęciu będą-

cym konsekwencją analizy powiązań dynastycznych władców środkowoeuropejskich. Takie ujęcie tematu pozwala stworzyć naturalną platformę dialogu z badaczami zamków z Niemiec, Czech, Słowacji, Ukrainy, Białorusi czy Litwy.

Zaproszenie do udziału w sesji spotkało się z pozytywnym odzewem i w jej programie znalazły się 34 wystąpienia, w tym 28 referatów i 6 prezentacji posterów przygotowanych przez 38 badaczek i badaczy. Jak przy takich okazjach bywa, rzeczywistość skorygowała plany i z powodów losowych część osób nie dotarła, choć ich referaty wygłosili współautorzy. Jedynie w wypadku absencji dwóch osób ze Słowacji i dwóch z Ukrainy referaty nie zostały wygłoszone. Miłą niespodzianką stało się natomiast przybycie czterech niezapowiedzianych wcześniej uczestników konferencji z Republiki Czeskiej. Przy tej okazji wygłoszony został także dodatkowy referat dotyczący początków zamków prywatnych w Czechach. W kontekście frekwencji uczestników konferencji nie można także pominąć dramatycznych okoliczności związanych z przetaczającą się we wrześniu 2024 roku falą powodziową w południowo-zachodniej części naszego kraju. Spowodowało to, że niemal do ostatniej chwili pod znakiem zapytania stawiana była organizacja konferencji w nadodrzańskiej stolicy Dolnego Śląska. Ostatecznie, udało się zrealizować pełny program wydarzenia, wraz ze szczególnie docenioną przez uczestników wycieczką studyjną szlakiem rezydencji piastowskich we Wrocławiu. Na lewym brzegu Odry zwiedzono pozostałości tzw.

Corresponding author: **Artur Boguszewicz**, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej, Uniwersytet Wrocławski, ul. Szewska 50/51, 50-139 Wrocław; e-mail: artur.boguszewicz@uwr.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0001-7304-0853>

Received: 20.05.2025; **Accepted:** 22.05.2025

Przegląd Archeologiczny Copyright © 2025 by Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.

This article is published in an open access under the **CC BY 4.0 license** (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

zamku cesarskiego w kompleksie zabudowań gmachu głównego Uniwersytetu Wrocławskiego oraz tereny dawnego dworu książęcego przy Placu biskupa Nankiera, na terenie którego jeszcze w XIII wieku dokonano fundacji klasztorów krzyżowców z czerwoną gwiazdą, franciszkanów i klarysek. W tej ostatniej lokalizacji, którą w 1810 roku przejęło Zgromadzenie Sióstr Urszulanek, zwiedzano Mauzoleum Piastów śląskich umiejscowione w kompleksie kościołów pw. św. Klary i św. Jadwigi. Na Ostrowie Tumskim wśród pozostałości zamku książęcego uczestnicy konferencji zwiedzili kościół pw. św. Marcina oraz niedawno poszerzoną ekspozycję najstarszych relikwii siedziby pierwszych Piastów śląskich.

Sam tytuł konferencji niewątpliwie nawiązuje do dwóch przedsięwzięć bilansujących osiągnięcia badaczy zajmujących się wczesnym średniowieczem (Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce 1992; 2006). Nie wynikało to jednak z braku refleksji nad stanem badań nad zamkami w Polsce w minionych latach, lecz przedstawienia w klarowny sposób celu przedsięwzięcia. Warto tu przypomnieć, że dokładnie 50 lat wcześniej również we Wrocławiu zorganizowana została konferencja, która zaowocowała niezwykle ważną dla rodzimej kastellologii publikacją pt. „Początki zamków w Polsce” (Niemczyk M. red. 1978). Okoliczność ta daje też doskonały materiał porównawczy pozwalający dostrzec dynamikę zmian dokonujących się przez ostatnie półwiecze.

Przede wszystkim uległ pogłębieniu, uznawany przez wielu badaczy za sztuczny, podział na wczesnośredniowieczny gród i późnośredniowieczny zamek. Rów, czy raczej rozległa fosa rozdzielająca oba pojęcia, póki co nie daje się wypełnić „zamkami romańskimi” lub „zamkami typu przejściowego”. Wydaje się, że schemat ten będzie funkcjonował nadal, podtrzymywany przez programy dydaktyczne realizowane na Uniwersytetach w oparciu o ostro zarysowane podziały periodyzacyjne na wczesne i późne średniowiecze. Sytuacja ta przynajmniej w części wyjaśnia przyczynę trudności z szerszym odbiorem i refleksją zaproponowanego przez Sławomira Gawłasa modelu mechanizmów rozwoju zamków w Europie Środkowej i Wschodniej, o których Autor wspominał w trakcie swego wystąpienia. Podobnych problemów uniknął Mateusz Goliński, który, można by rzec, traktując materię historyczną w sposób substancjalny, prześledził źródła archiwalne, opisując funkcję militarną zamków w późnym średniowieczu na ziemiach polskich.

Za najbardziej charakterystyczne dla kastellologii można uznać badania o charakterze interdyscypli-

narnym obiektów użytkowanych od średniowiecza po czasy nowożytne, a nierzadko też do dnia dzisiejszego. W tej sytuacji podziały periodyzacyjne schodzą na drugi plan, zdominowane przez narrację historyczną wymagającą ciągłości. Typowy jest tu schemat opisu i analizy obiektu wymagający omówienia źródeł pisanych, scharakteryzowania kolejnych faz rozwoju substancji budowlanej i towarzyszących im nawarstwień kulturowych oraz ruchomego materiału archeologicznego. Zwykle też bogatsze źródła pisane okresu nowożytnego wykorzystywane są jako punkty odniesienia i wskazówki w trakcie interpretacji realiów funkcjonowania tego obiektu w średniowieczu. Dowodów na skuteczność tej metody dostarczył referat Marcina Majewskiego i Moniki Ogiewej-Sejnoty omawiający wyniki badań nad siedzibami hrabiów von Eberstein na Pomorzu Zachodnim. Z zainteresowaniem zwykle towarzyszącym znaleziskom precjozów uczestnicy konferencji mogli się przyjrzyć slajdowi z odkrytą na zamku w Nowogardzie srebrną łyżką z trzonkiem w kształcie sarniej nogi. Jednak znalezisko to nabrało wyjątkowego znaczenia, gdy okazało się, że jest jedną z 11 łyżek zamówionych w Lipsku u Hansa Reinhardta Starszego, lub Młodszego. Fakt ten zaś znany jest z inwentarza pośmiertnego hrabiego Wolfganga von Eberstein sporządzonego na zamku w Maszewie w 1592 roku.

Nawiązując do problematyki poruszanej pół wieku temu na konferencji we Wrocławiu, warto przypomnieć wystąpienie Janiny Kamińskiej omawiające problematykę „gródków stożkowatych”. W tym wypadku można stwierdzić, że czas dzielący nas od tego wydarzenia został dobrze wykorzystany. Dzięki pracom Leszka Kajzera (1980; 1993; 2010) i Anny Marciniak-Kajzer (2011) nad zagadnieniami „dworów na kopcu” na terenach Korony, a Dominika Nowakowskiego na Śląsku problematyka rezydencji rycerskich w średniowieczu uzyskała solidne podstawy metodologiczne (Nowakowski 2017; 2023). Ten ostatni Autor w trakcie konferencji zaprezentował ciągle doskonałą przez siebie metodę badań zasobów archiwalnych i prac terenowych (bezinwazyjnych) założeń obronnych typu *motte*. Jej upowszechnienie umożliwiłoby realizację postulowanego w trakcie konferencji katalogu założeń obronnych typu *motte* na ziemiach polskich. O znaczącym potencjale badawczym tego zagadnienia świadczyły liczne analizy studiów przypadku obiektów badanych metodą wykopaliskową. W ramach referatów i prezentacji przedstawione zostały wyniki badań Piotra Strzyża i Kaliny Skóry w Mierzynie (woj. łódzkie), Piotra Strzyża i Rado-

sława Zdaniewicza w Woźnikach (woj. śląskie), Radosława Zdaniewicza w Kielczy (woj. opolskie) oraz Dominika Nowakowskiego w Lipinkach (woj. lubuskie).

Zarówno w kontekście nowych kierunków analiz wiejskich założeń rezydencjonalnych, jak też bezinwazyjnych metod badań należy odnotować referat Mirosława Furmanka i Piotra Wronieckiego prezentujący wyniki prospekcji terenowej dokonanej w ramach archeologii lotniczej terenów na południe od Wrocławia i Oławy. W ich trakcie odkryto szereg obiektów archeologicznych, które ze względu na całkowitą niwelację nie były wykrywalne w trakcie prospekcji terenowej czy lotniczego skaningu laserowego, a manifestowały się jedynie jako wyróżniki wegetacyjne. Prezentują się one jako rozległe struktury o czworobocznym zarysie, których granice wyznaczały całkowicie zniwelowane rowy. Autorzy badań nazwali je „dworzyszczami”, identyfikując z założeniami dworskimi – folwarkami, co istotne, w większości niewzmiankowanymi w źródłach pisanych. Odkrycia te dotyczą kilku istotnych kwestii. Najbardziej oczywistą są korzyści płynące z zastosowania nowoczesnych metod badawczych. Inną, która zresztą została wypowiedziana przez odkrywców, jest możliwość datowania przynajmniej części tych obiektów na XII wiek. Obecnie można tak wnioskować na podstawie stratygrafii horyzontalnej, gdyż część z tych założeń została naruszona przez układ wsi lokowanych w XIII wieku. Niezbędne są jednak badania wykopaliskowe, których wyniki pozwolą uściślić chronologię owych dworzyszcz i podbudować teorię o funkcjonowaniu wiejskich nieobronnych siedzib rycerskich przed upowszechnieniem się „prywatnych zamków” po połowie XIII wieku (Boguszewicz 2012, 109-118). Należy tu dodać, że problem początków siedzib szlacheckich na terenie monarchii Piastów, Przemyślidów i Arpadów jest nadal przedmiotem żywej dyskusji i część badaczy zakłada znacznie wcześniejsze początki zamków rycerskich. Teza ta pojawiła się w referacie Františka Zaruby (dodatkowe wystąpienie nieujęte w programie konferencji), w którym autor wskazał na możliwość funkcjonowania na terenie Czech prywatnych warowni już w XII wieku.

Nową jakością, której pojawienie poniekąd można zawdzięczać upływowi czasu, są badania przeglądowe. Doskonałą analizę stanu badań nad zamkami w Małopolsce przedstawił Michał Wojenka. Przy tej okazji Autor wskazał na szerszy problem dysproporcji pomiędzy znaczną liczbą podejmowanych badań archeologicznych założeń obronnych w stosunku do

mizernych ich efektów w postaci publikacji, a zwłaszcza najbardziej pożądanej jej formy, czyli monografii książkowej. Należy jednak zaznaczyć, że warunkiem jej powstania jest zaangażowanie odpowiednich sił i środków na poszczególnych etapach procesu badawczego i wydawniczego, których realizacja jest zwykle problematyczna ze względu na niedostateczne finansowanie przedsięwzięcia. Przeglądowe ujęcie tematu zaprezentowały także Małgorzata Chorowska i Maria Legut-Pintał na kanwie Katalogu zamków i dworów Śląska realizowanego w oparciu o grant Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Autorki pokusiły się także o zarysowanie problemu na szerszym tle, porównując zagadnienia dotyczące finansowania badań, ich zaawansowania w innych krajach, możliwości wykorzystania nowych metod badawczych, a także kwestii związanych z interdyscyplinarnością.

Poniekąd odpowiedzią na głosy nawołujące do podniesienia standardów badań zamków była analiza stanu rozpoznania i aktualnych problemów dotyczących warowni pogranicza historycznych regionów Śląska, Wielkopolski i Brandenburgii przedstawiona przez Arkadiusza Michałaka. Niestety, wyłaniał się z tego dramatyczny obraz zmagania badaczy i służb konserwatorskich z posiadaczami zabytków podejmującymi różnorodną działalnością inwestycyjną. Poczynania te często stoją w skrajnej sprzeczności z zasadami ochrony dóbr kultury, czego niesławnym przykładem stało się zdemolowanie przez właściciela założenia obronnego w Lubrzy (Castrum Lubenow 2022). Kwestie stanu badań nad zamkami w obrębie mniejszych jednostek terytorialnych poruszone zostały także w referacie Marcina Krzepkowskiego i Marcina Moeglich na przykładzie Pałuk, czyli dawnego powiatu kcyńskiego. Wystąpienie to również przyniosło szereg ambiwalentnych odczuć związanych z prezentacją rewelacyjnych wyników badań z jednej strony i relacjami o trudnej współpracy z przedstawicielami samorządu terytorialnego i urzędu ochrony zabytków.

Pozostając przy wątku badań regionalnych, a zarazem nawiązując do konferencji wrocławskiej sprzed pół wieku, warto odnieść się do problematyki zamków na Pomorzu Zachodnim. Wówczas zagadnienie to poruszył Zbigniew Radacki, a niedługo potem badania swe ukoronował odrębną książką (Radacki 1976). Okazję do oceny postępów badań w tym regionie dała silna reprezentacja badaczy zajmujących się tą problematyką. Prócz wspomnianego wyżej referatu Marcina Majewskiego i Moniki Ogiewej-Sejnoty odnotować należy wystąpienie Andrzeja Janowskie-

go, który w oparciu o wyniki badań archeologicznych poddał dekonstrukcji narrację historyków o „trzech zamkach” w Płotach. Marek Dworaczek zaś zmierzył się z ciągle nie w pełni rozpoznanym problemem początków siedziby Gryfitów w Szczecinie.

W ramach badań zogniskowanych na wybranym problemie badawczym wymienić można referat Františka Zaruby dotyczący stanu badań nad rezydencjami Przemysławidów w Czechach. Zagadnienie to zostało przedstawione z perspektywy wkładu poszczególnych generacji badaczy, poczynając od działających w XIX wieku po takie postaci, jak Dobroslava Menclová i Tomáš Durdík, które uznać można za twórców współczesnej kastellologii środkowoeuropejskiej. W stronę Bałtyku skierował naszą uwagę Tomasz Torbus, ukazując zmienne losy architektury zamków konwentualnych zakonu krzyżackiego znajdujących się obecnie w granicach Polski, Litwy i Federacji Rosyjskiej. Na tym tle interesująco zarysowały się różnice wynikające z odmiennego stosunku do dziedzictwa kulturowego w poszczególnych krajach. Świadczy o tym wymownie stan zachowania i sposób użytkowania zabytków, a najdobitniej stopień zaawansowania prac badawczych nad tymi obiektami.

Innym zagadnieniem poruszonym na konferencji kastellologicznej pół wieku temu były wyniki badań zamku na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu prowadzonych przez Edmunda Małachowicza w latach 70. XX wieku. Rozwinięcie tych treści znalazło się w wydanej dwadzieścia lat później monografii dotyczącej tutejszej rezydencji książęcej i pobliskiej kolegiaty pw. św. Krzyża (Małachowicz 1993). Zaproponowana przez tego badacza wizja rozwoju zamku została podważona przez Małgorzatę Chorowską, która na podstawie badań prowadzonych od drugiej dekady XXI wieku opracowała nową koncepcję rozwoju warowni (Chorowska 2014; 2020). Autorka przedstawiła ją w oparciu o najnowsze wyniki badań, zaś uczestnicy konferencji mogli się bliżej przyjrzeć temu zagadnieniu, zwiedzając ekspozycję relikwów zamku na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Do najnowszej koncepcji rozwoju tej warowni odniósł się także Jerzy Serafin w referacie, który w zamierzeniu miał stanowić głos polemiczny w odniesieniu do proponowanych funkcji wybranych elementów tego założenia. Nie rozstrzygając zasadności tez głoszonych przez poszczególnych badaczy, należy w tym miejscu wskazać na poważny problem związany z interdyscyplinarnością badań nad zamkami. Proponowane przez historyków architektury fazy rozwoju zamku na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu od początku

nie były konfrontowane z wynikami badań archeologicznych. Tym samym brak jest korelacji pomiędzy stratygrafią murów z towarzyszącymi im warstwami kulturowymi i datującym je ruchomym materiałem archeologicznym. Problem ten sygnalizowany był już blisko trzydzieści lat temu (Żurek 1996, 11). Pozostał on jednak nierozwiązany do dziś, co też znalazło swe odzwierciedlenie w najnowszym studium nad osadnictwem Ostrowa Tumskiego we wczesnym średniowieczu opartym na analizie materiałów archeologicznych (Pankiewicz 2023, 20-22).

W nawiązaniu do kwestii interdyscyplinarności należy zauważyć, że kastellologia niejako z „definicji” wymaga równoczesnej analizy różnorodnych źródeł. Dla badaczy zamków sprawą oczywistą jest rozpoczęcie badań od kwerendy źródeł archiwalnych (pisanych, ikonograficznych i kartograficznych), pozyskanie danych dostępnych w trakcie bezinwazyjnych prac badawczych zarówno w terenie, jak i w oparciu o najnowsze techniki obrazowania, po dokonanie odkrywek architektonicznych i badań metodą wykopaliskową. Naturalne jest, że w trakcie analizy jednego czy wielu obiektów badacze w pierwszym rzędzie stosują metodę, która jest im najbliższa z racji wykształcenia. Nie zwalnia to jednak z obowiązku dokonania analizy wszystkich dostępnych źródeł. W związku z tym nie ma znaczenia, czy dokona tego jedna wszechstronnie wyedukowana osoba, czy też grupa specjalistów. Wymóg ten jest najbardziej zauważalny w wypadku rozbudowanych w czasie i przestrzeni założeń obronnych charakteryzujących się bogactwem i różnorodnością źródeł. Takie podejście do problematyki badawczej było charakterystyczne dla większości referentów, a wśród archeologów powszechne. Można tu wskazać wystąpienie Bogusza Wasika prezentującego wyniki badań podzamcza na zamku w Malborku. Podobny charakter miał referat Przemysława Nocunia, Stanisława Wilka i Tomasza Miszczyka przedstawiający efekty badań wykopaliskowych na głównym czlonie zamku w Bolkowie. W tym nurcie prac badawczych można umieścić prezentacje Artura Boguszewicza na temat faz rozwoju zamku Rogowiec w oparciu o wyniki badań nad materiałem numizmatycznym (Boguszewicz, Buntent-Stefaniak 2023) oraz najnowsze wyniki badań na zamku Cisy.

Mając świadomość potrzeby podejścia interdyscyplinarnego do badań nad zamkami, nie należy przekreślać możliwości prowadzenia analiz opierających się w głównej mierze na jednej dyscyplinie naukowej. Doskonałym tego przykładem był referat

Tomasza Ratajczaka analizujący z perspektywy historii sztuki architekturę Wieży Duńskiej na Wawelu. Podobnie można traktować wystąpienie Pawła Rajskiego, w którym skoncentrował się na zagadnieniach budowlanych wieży mieszkalnej zamku w Gołańczy. Daleko idąca destrukcja zamku w Kolniach dokonana ręką ludzką i siłami natury sprawiała, że Lech Marek, przedstawiając wyniki swoich badań, zmuszony był skupić się na analizie archeologicznej, skądinąd spektakularnych znalezisk ruchomego materiału wydobytego z tamtejszej fosy.

O ile zastosowanie metod badawczych opartych na nowych technologiach czy analizach fizykochemicznych stało się pewnym standardem w kastellologii, o tyle refleksja antropologiczna w tej dziedzinie wiedzy ciągle czeka na szersze zainteresowanie ze strony naukowców. Pewną nadzieję na poprawę tej sytuacji budzi fakt, że referaty o tej tematyce proponowali przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych. Antropolożka kulturowa Janina Radziszewska przygotowała wystąpienie – *Strategie konstruowania przeszłości – próby tworzenia inkluzywnych narracji o życiu na średniowiecznych zamkach*. Historyk sztuki Piotr Lasek zaprezentował referat – *Zamek jako apotropeion – zarys problematyki*. Piszący te słowa (Artur Bogusiewicz) archeolog omówił zaś zagadnienie – *Od emblematu zamku do emblematu na zamku. Relacje nieoczywiste*.

Zmierzając ku podsumowaniu konferencji „Stan i potrzeby badań nad zamkami w Polsce i krajach sąsiednich”, można z całą stanowczością stwierdzić, iż w przeciągu ostatnich 50 lat nastąpił istotny postęp w kastellologii polskiej. Dokonało się to pomimo trudności wynikających z umiarkowanego wsparcia ze strony instytucji państwowych zobowiązanych do rozwoju nauki czy ochrony dziedzictwa. Zarysowały się też pewne ogólne trendy w rozwoju badań nad założeniami rezydencjonalno-obronnymi. Dostrzegalne jest odejście od narracji opartych na typologii zam-

ków (Rozpędowski 1978; Bogdanowski 1996). Zaobserwować można natomiast wyraźny zwrot ku podejściu substancjonalnemu w badaniach, dla których podstawą są materiały źródłowe, zarówno w odniesieniu do przekazów pisanych, dzieł architektonicznych czy materiałów archeologicznych. Stanowi to solidną podstawę do studiów nad przejawami życia codziennego mieszkańców zamku, a w dalszej perspektywie wypracowania bazy źródłowej dla prac z zakresu antropologii historycznej.

Nie można jednak przemilczeć problemów, z którymi muszą się mierzyć kastellologi, najczęściej w trakcie współpracy z właścicielami zamków. Należy tu podkreślić, że nie ma znaczenia, czy dotyczy to instytucji państwowej, jednostki samorządowej czy też prywatnego podmiotu. We wszystkich tych przypadkach można dostrzec dobre i złe praktyki, poczynając od skrajnej obojętności wobec obiektu, poprzez deklarowane zainteresowanie jego losami niepoparte czynami, po entuzjastyczne podejście do problemu, które w skrajnych przypadkach prowadzi do nadmiernej ingerencji w substancję zabytkową. Te różnorodne postawy są odzwierciedleniem rzeczywistości ukształtowanej w ostatnich dziesięcioleciach po transformacji ustrojowej. Ukazują też zagrożenie płynące z całkowitego podporządkowania procesu badawczego i ochrony dziedzictwa kulturowego reprezentowanego przez zamek regułom wolnego rynku. Bez względu jednak na zmienność przyszłych losów zabytków zawieszonych gdzieś między regulacjami prawnymi a ludzką mentalnością można być pewnym, co dobitnie wykazała konferencja wrocławska, że nie zabraknie w tym procesie naukowców gotowych rejestrować przemiany, rozwiązywać problemy i wytyczać nowe kierunki poznawcze. To też uprawnia do umiarkowanego optymizmu w kwestii dalszego rozwoju kastellologii na ziemiach polskich i w krajach sąsiednich.

Artur Bogusiewicz

Declaration of competing interest:

The author declare that he has no known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

BIBLIOGRAFIA

- Bogdanowski J. (1996). *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*. Warszawa – Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Boguszewicz A. (2012). Początki zamków prywatnych w Europie Środkowowschodniej. *Silesia Antiqua*, 48, 109-142.
- Boguszewicz A., Butent-Stefaniak B. (2023). Rogowiec (Hornsberg/Hornschloss) Castle. A new look at the history of the stronghold on the Silesian-Bohemian borderland in light of numismatic material. *Notae Numismaticae = Zapiski Numizmatyczne*, 18, 201-233. DOI: 10.52800/ajst.1.18.a10
- Castrum Lubenov (2022). Michalak A. (red.), *Tragiczne dzieje średniowiecznej wieży w Lubrzy*. Pękwice – Świdnica: Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza, Wydawnictwo Profil-Archeo.
- Chorowska M. (2014). Dylematy wokół zamku książęcego na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z lat 2011-2012 i 2014. W: J. Kowalski, T. Ratajczak (red.), *Katedra, ratusz, dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy (137-163)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Chorowska M. (2020). The Castles of Henries – the Dukes of Silesia as status symbol. W: A. Boguszewicz, J. Radziszewska (red.), *A castle as a status symbol. Studia Castellologica I* (47-60). Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Kajzer L. (1980). Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII-XVII wieku. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica*, 1.
- Kajzer L. (1993). *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X-XVIII wieku*. Łódź.
- Kajzer L. (2010). *Dwory w Polsce od średniowiecza do współczesności*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Kamińska J. (1978). Obronność siedziby rycerskiej w świetle archeologii. W: M. Niemczyk (red.), *Początki zamków w Polsce* (24-32). Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- Każmierczyk J. (1978). Kamienne elementy obronne grodów śląskich w VIII-XII w. W: M. Niemczyk (red.), *Początki zamków w Polsce* (33-49). Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- Małachowicz E. (1978). Zamki wrocławskie. W: M. Niemczyk (red.), *Początki zamków w Polsce* (59-76). Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- Małachowicz E. (1993). *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*. Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- Marciniak-Kajzer A. (2011). *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek Archeologiczny*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Niemczyk M. (red.) (1978). *Początki zamków w Polsce*. Prace Naukowe Instytutu Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, 12, Studia i Materiały, 5. Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- Nowakowski D. (2017). *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*. Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Nowakowski D. (2023). *Zamki i dwory księstwa wrocławskiego od XIII do XVI wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Pankiewicz A. (2023). *Wrocław. Gród na Ostrowie Tumskim we wczesnym średniowieczu*. Warszawa – Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Radacki Z. (1976). *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Radacki Z. (1978). Początki zamków na Pomorzu Zachodnim. W: M. Niemczyk (red.), *Początki zamków w Polsce* (77-90). Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- Rozpędowski J. (1978). Gród i zamek w Polsce – problem genezy i typologii. W: M. Niemczyk (red.), *Początki zamków w Polsce* (91-96). Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji, Poznań 14-16 grudnia 1987 roku. (1992). Z. Kurnatowska (red.). Warszawa: Wydawnictwa Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później. (2006). W. Chudziak, S. Moździoch (red.). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Żurek A. (1996). *Wrocławska kaplica św. Marcina w Średniowieczu*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych.